

УДК 821.161.2:82-31

ТРАНСФОРМАЦІЯ СПОСОБІВ КОНСТРУЮВАННЯ ХРОНОТОПУ В ІСТОРИЧНИХ ПОВІСТЯХ ХХІ СТОЛІТТЯ

Верба Т.Ю.

Запорізький національний університет

У статті на прикладі історичних українських повістей ХХІ ст. Раїси Іванченко «Розлилися круті бережечки» і В. Чемериса «Царгородська галера» зроблено першу спробу визначити новаторські способи конструювання хронотопу в сюжетно-композиційній структурі творів та моделюванні історичної постаті як художньої особистості. Встановлено розмаїття хронологічних топонімічних різновиді, проведено їх класифікацію і виявлено типологічні ознаки у відображенні національної ментальності.

Ключові слова: історична повість, хронотоп, сюжет, композиція, хронологічні й топонімічні різновиди.

Постановка проблеми. Аналіз історичних повістей ХХІ ст. дає підставу визначити новаторські способи конструювання художнього часу і художнього простору, розкрити різновиди їх вияву, ознаки і функції, використовуючи поняття «хронотоп».

«Хронотоп» (грец. *chronos*: час і *topos*: місце) – «істотний взаємозв'язок часових і просторових зв'язків, художньо освоєних літературою», за допомогою яких визначається жанр та жанрові різновиди, «образ людини в літературі» [6, с. 564]. Жанрово-стильове значення часових і просторо-

вих відношень розкрив М. Бахтін: «Можна прямо сказати, що жанр і жанрові форми визначаються саме хронотопом, до того ж у літературі провідним началом у хронотопі є час. Хронотоп як формально-змістова категорія визначає (значною мірою) і образ людини в літературі, цей образ завжди істотно хронологічний» [1, с. 122].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Закономірно постає потреба звернення до розвідок, теоретичні засади яких стали підґрунтям до розроблення методики хронотопного аналізу. Це, насамперед, праці М. Бахтіна, М. Кодака, Д. Лиха-

чова, Ю. Лотмана та ін. Цікавим дослідженням є праця Н. Копистянської «Час і простір у мистецтві слова». До проблеми хронологічного аналізу зверталася у дисертаційній праці В. Сікорська «Художній часопростір в історичних романах Павла Загребельного».

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Актуальність дослідження полягає у спробі дещо по-новому розглянути роль хронотопу в сюжетно-композиційній структурі історичних повістей сучасних авторів, моделюванні історичних постатей як художніх особистостей, що майже не досліджено в сучасному літературознавстві, висвітлити здобутки глибокого змісту текстів, індивідуально-авторські трансформування способів зображення реалій, співвідношень документа, домислу і вимислу.

Формулювання цілей статті. Виокремлення малодосліджених сторін проблеми зумовило виконання таких завдань: становлення основних інваріантних й оновлених тенденцій співвіднесення хронотопу з жанром, темою, часом і місцем дії; визначення сукупності хронологічних і топонімічних різновидів, проведення їх класифікації та висвітлення специфіки типологічних ознак; виявлення особливостей хронологічного відображення, замовчування або сфальсифікованих фактів історії України, національної ментальності.

Виклад основного матеріалу. Еволюція історичної повістєвої прози ХХІ ст. пов'язана з інтенсивним урізноманітненням хронологічних структур текстів, виводячи їх на новий, менш обмежений жанровими традиціями ступінь осмислення реалій минулого, через бінарні опозиції «людина-час», «людина-батьківщина» з виявами можливостей патріотичного й морального зростання особистості, рівнів життєрозуміння і життєдіяльності.

Відсунувся далі інерційний процес продукування історичних повістей, у яких згідно ідеологічних вимог автори в інтерпретації народних повстань, визвольних війн, видатних постатей дбали передусім про соціальні акценти, спрямовували творчу фантазію в напрямках, визначених тогочасними орієнтирами. Активнішали поліваріантні зв'язки древнього й сьогоденного, трагедійної долі рідної землі й родового покликання духовності істини і західноєвропейського модерну.

Дві лінії розгортання сюжету – найістотніші засоби відтворення подій у повісті Р. Іванченко «Розлилися круті бережечки». У козацький табір під Білою Церквою прибуває посланець від брацлавського воеводи Адама Киселя з місією схилити «повстанців» на мир із Річчю Посполитою. Але зустрічає спротив сподвижника Б. Хмельницького полковника Філона Джалалія. Ця перша сюжетна лінія відтворює намагання коронного гетьмана Миколи Потоцького вести своє військо з-під Черкас на Запорозьку Січ. Події походів поляків мають насичену часову конкретизацію: «Вісім днів весни сонце обпалювало обличчя шукачів легкої слави. Вісім днів вимірювали стежки і вибалки, продиралися крізь діброви, перепливали повноводні ріки. Де він, той ворог?» [2, с. 23]. Після того, як утледіли воїнство самого Хмельницького, «ніч минула в тривозі. А ранок виявився пекельним... Заговорили козацькі гармати... Це було 6 травня 1648 року» [2, с. 24-25].

Часові маркери значно збагачують інформативність тексту: «16 травня 1648 року польсько-шляхетські війська почали відступати чотирьохкутним табором...» [2, с. 26].

В осягненні історичних подій Р. Іванченко активно послуговується документальними джерелами. До текстової площини повісті вона залучила понад два десятки прямих цитувань листів, послань Б. Хмельницького до російського царя і його відповідей, до турецького султана, а також із грамот, наказів тощо. Кожна цитата починається із вказівки на дати. Наприклад: «Травень 1649 року. Б. Хмельницький до царя Олексія Михайловича: «...Щоб Ваша царська величність не тільки від свого, але й від нашого послання все зрозуміли, вислали ми єсми пана Федора Вешняка, полковника Чигиринського, од усього Війська Запорозького, вручивши йому, щоб з Вашою царською величністю усно розмовляв і всю істину ісповідав... нас, слуг своїх, до милості царської своєї величності прийми і благослови... рати свої на загарбників наших пошли...» [2, с. 32].

Цей інтертекстуальний прийом дає змогу письменниці якнайчіткіше відобразити час історичний у поєднанні з індивідуальним, що не лише розширює хронологічні межі твору, а й виформовує узагальнені картини історичного буття. Точне включення історіографічних даних, документальні «тексти в тексті» уводять в час епічний, який відриває персонажів від щоденної конкретики й укрупнює виміри інформативності твору. Але їх стислість не збіднює художність, естетичну доміанту трактування історії як державотворення, боротьби за збереження національної самототожності.

Особливу увагу зосередила Р. Іванченко на художньому моделюванні Переяславської ради 8 січня 1654 р. і можна сказати, що протиставила його кон'юнктурному висвітленню на догоду пропагуванню російсько-українського «возз'єднання» в романі Н. Рибакі «Переяславська рада».

Сьогоднішня історіографія констатує, що загальна рада «не мала всенародного характеру, не була передбачена попередніми домовленостями царя і гетьмана. На ній були присутніми близько 300 чоловік. На раді гетьман виступив із промовою і змалював тяжке становище України, в якому вона опинилася після шестирічної виснажливої війни за незалежність» [11, с. 371].

Р. Іванченко конструє таке художнє представлення: «Площа занімала. І ніби від тої тиші прокинулися очі гетьмана... Гетьманові очі немовби заглянули в душу свого народу – одвічного страдника і борця. Але нескореного. Ніби закам'янілого од вічних мук» [2, с. 35]. Красномовними є зокрема такі часові панорами в промові Б. Хмельницького щодо аргументації переходу в підданство російського царя: «Аби ви самі собі обрали господаря з чотирьох, які пропонують нам поміч... Цар турецький єсть бусурман: усім відомо, як утискує він православних греків і скільки нашої крові пролив. Кримський хан – також бусурман, котрого ми поневоли собі в дружбу прийняли. Але скільки нестерпних бід, яке нещадне пролиття християнської крові зазнали від нього! Польські пани... Знову горить Поділля й на полях конають тисячі наших братів... А православний государ, цар російський, з нами одної благочес-

тивої віри. Зжалившись над нами, над нашими шестирічними молитвами, тепер милостиво до нас прихилив своє серце. І прислав до нас своїх наближених людей із царською милістю своєю... Окрім його царської руки благодішнішого пристанища не знайдемо...» [2, с. 36].

Р. Іванченко, на відміну від Н. Рибак, деталізує бажання гетьмана: «Ми хочемо, щоб і цар-самодержець запрявся нам у своїй вірності. Аби не зламав ніколи свого слова й не видав Війська Запорозького... А ще хочемо, боярине, щоб наші завойовані вольності не порушувалися ніколи...» [2, с. 37]. Акцентовано також прохання полковницької депутації, щоб і глава посольства боярин Бутурлін присягнув від імені царя, і його реакцію: «Бутурлін щиро посміхається: що за недовірливі люди... За царя ніхто не може присягти!...» [2, с. 38]. Часові координати повісті виконують не лише структурну роль, а й психологічну.

Межа повістевого часу розтикається: нова сила, нова надія гримлять у церковних дзвонах, у пісні народу: «Гей, гей, щоб наша червона китайка, / Гей, гей червоніла, / А щоб наша козацька слава, / Гей, гей не змарніла!» Богдан слухав ту пісню-грим і витирав сльози радості. Не знав ще, яку дорогу підступу і зрад уготовлять йому і його народові самодержавні володарі, щоб зламати оцю радість завойованої волі і крила для злету у вись... Іще не знав...» [2, с. 39].

Часофіксування у повісті В. Чемериса «Царгородська галера» має розгорнутий ретроспективний план у передмові «Обитель щастя на Босфорі», в якій простежено хронологічний образ Стамбула. У часовій послідовності подано хронологічний образ колишнього Константинополя, столиці християнської Візантії, що з 1453 р. стала столицею «молодої, але достоту хижої» Османської імперії. Напруженою сконденсованістю позначена авторська оповідь про загарбницьку політику османів із називанням дат захоплення територій, міст, усього Південного Причорномор'я та Босфору. «Починаючи з 1475 року – встановлення Османського панування в Криму та перетворення татар на своїх покірних васалів, – усі чорноморські порти Криму відійшли до Туреччини (ханству милостиво залишався тільки Гьозлев – Євпаторія). Литовська держава втратила тоді чорноморське узбережжя між гирлами Дніпра та Дністра – район сучасних Херсону, Очакова, Одеси, де було слов'янське населення, – все це перейшло до татар, а через них і до турків. У 1492 році було споруджено Очаківську (Кара-Кермен у татар) фортецю, яка закрила слов'янам вихід з Дніпра» [13, с. 52].

Історико-документальні підкріплення формують сталий ефект достовірності завойовницьких захоплень господарів Чорного моря: «Після 1572 року Туреччина поділила всі території на дві категорії. Перша – територія миру (дар ас-сульх), якщо вона виплачувала данину, і територія війни (дар аль-харб), якщо не корилася. Україна з козацькими теренами опинилася у другій категорії – як територія війни, де османи чинили все, що хотіли, а населення чекало лише одне – рабство» [13, с. 52].

Ущільненню часових вимірів, ототожненню хроносу з міждержавними, міжетнічними аспектами служать такі узагальнення: «Французьким, англійським, голландським, венеціанським

суднам – не кажучи вже про українські та російські – ходити по Чорному морі заборонялося. А з'яву козаків на Чорному морі турки оголошували як ворожий акт, тому запорозькі чайки (як і донські струги) оголошувалися поза законом і підлягали знищенню... І все ж козаки – запорозькі та донські – плавали по обох морях, Чорному та Азовському, і «султани двох морів» нічого з ними не могли вдіяти. Козаки постійно вели боротьбу за право виходу у море...» [13, с. 53].

Конкретизовано і тогочасні жорстокі знущання над полоненими козаками: наведено документальні свідчення, зокрема турецького літописця Мустафи Наїма, про розправу в 1621 р. османського війська: «...часть их на цели для стрельбы из луков обратило, а из тех нескольких сам султан собственными пронзил стрелами; других разорвано слонами; некоторых на растерзание кроками либо на полурастягивание и на дальнейшего ужасное обрекло мучение...» [13, с. 56].

Історіографічні джерела покликані перекопати читача, що й люта смерть не була тяжчим видом покарання за ту, що чекала бранців на галерах (військових суднах), званих по-турецькому каторгами. Саме на них «час од часу» спалахували повстання рабів. «Деякі з них закінчувалися успішно. Хоча б у роках 1606, 1607, 1613, 1627, 1662, 1656, 1665-му... У Європі ще не вщухла яса про повстання галерних рабів у 1627 році на флагманському кораблі Османської імперії, одне з найбільших, що відбулося біля острова Міділю (Лесбос, тепер Мітіліні), коли здобули волю 242 раби-гребці, як восени 1642 року в Білому морі, неподалік від Стамбула, спалахнуло нове, ще більш вражаюче повстання, коли волю здобули 280 рабів – про це й наша повість-сказання» [13, с. 57]. Отже, у передмові документально аргументована хронікальна концепція твору.

Сюжетний час у повісті характеризується неімовірними випробуваннями, душевними переживаннями, напруженими протистояннями, що формують конфлікт у межах однієї лінії. Його початок означено датою: «1 листопада 1642 року о третій годині пополудні, коли сонце, піднявшись у зеніт, заливало жаркою, все ще літньою спекотою, хоч була вже пізня осінь, Чорне море, зване в турків Кара-Деніз, себто зле, чорне море, а з ним і протоку Босфор, голубу затоку Золотий ріг із Мармуровим морем та весь огром немірний Стамбула... в міській порт зі спущеними вітрилами, найжачена гарматами різних калібрів... входила знана серед морського флоту Туреччини військова галера під командуванням Анти-паші Маріоля» [13, с. 57].

Зображувану подію супроводжує авторське мовлення: «Поверталася кадирга з далекого походу, що тривав мало чи не все літо. За її кормом вже залишилися бурхливі простори Чорного та Азовського морів, що їх переміряли довжелезними, тяжкими веслами невольники-гребці, прикуті ланцюгами до банок!» [13, с. 57]. Із хронікальною стислістю проінтерпретували історію Чорної фортеці, що загороджувала козакам вихід у море і була їм «як більмо на оці», В.Чемерис вдається до ретроспекції полону: «Чорною вона стане в житті багатьох січовиків – в тім числі й у житті отамана Івана Симоновича. Турки тоді вирядили проти козаків тридцять галер, не ра-

хуючи допоміжних суден із великою кількістю військ, та влаштували засаду. Десять чайок із передового загону щось там не догледіли (чи того разу їхня розвідка не спрацювала як слід) і потрапили під перехресний вогонь із веж Ачі-Кале (турецька назва Чорної фортеці) і з бортів галер. Треба було будь-що протриматися до підходу головних сил запорожців або повернути назад у Дніпро і шукати виходу в море в іншому місці. Козаки вирішили прориватися, але буря, яка до того була підмогою козакам, раптово стихла. Турки почали бити прицільніше. Фальконети з чайок, та ще на значній відстані, не були їм загрозою. Снаряди вибухали ближче й гучніше. Один із них потрапив у чайку, на якій був Іван Симонович. Козацьке судно рознесло на тріски, оглушених та вцілілих запорожців з їх екіпажу турки повихоплювали з води баграми й, оголосивши їх полоненими, повезли бранців до свого Стамбула на невеличкий ринок» [13, с. 69].

Головні контури структури оповіді в історичних повістях ХХІ ст. створюють «топоніми (грец. *topos*: місце і *onima*: ім'я) – географічні назви» [6, с. 489]. Серед вживаних у досліджених повістях виділяємо такі їх різновиди: хороніми (назви територій), ойконіми (назви поселень), гідроніми (назви водних об'єктів).

Хороніми опрацьовуються, як правило, мовознавцями, а у літературознавчому плані наукові визначення і розвідки зустрічаються рідко. У проаналізованих творах часто вжиті хороніми – макротопоніми – назви держав для показу глобальних подій та явищ. Простежуємо їх в авторському мовленні («Оточена вороже настроєними сусідніми державами ця Україна жадала допомоги широї і незрадливої» [2, с. 36]) і в мові персонажів («– Будемо служити вірою і правдою матері нашій Україні» [2, с. 21]). «А ще ж були значні територіальні здобутки внаслідок воєн турків із Венецією, Австрією, Польщею, Росією (1645-1681)» [13, с. 52]. Вжито і давню назву: «Прибули посланці з Московії» [2, с. 26], адже назву «Росія» офіційно затверджено у 1721 р.» [11, с. 328]. Домінує і давня назва «Річ Посполита (від польс. *rzecz* – справа і *rospolita* – народна, тобто республіка) – держава в Центральній Європі, що утворилась в 1659 р. на основі підписання Люблінської унії між Польщею та Литвою, була федеративним об'єднанням, у якому провідну роль відігравала Польща» [11, с. 425].

До хоронімів віднесено і назви великих територій: «На весь тривалий час... вистачало Іванові Іскри згадок про похід Хмельницького на Волинь» [2, с. 29]; «Знову горить Поділля й на полях конують тисячі наших братів...» [2, с. 36].

Тексти історичних повістей насичують ойконіми – назви міст, хуторів, що локалізують місця подій, перебування історичних осіб. Просторове ойконімічне осягнення Р. Іванченко завершує моделюванням Переяслава, точніше – локусом його площі: «З усіх вулиць Переяслава до соборної церкви Успенія стікається люд... Уже нема куди ступити... І ще за мить – і всі побачили, як, величаво розвіваючись, проплив над головами гетьманський бунчук: то вже Богдан Хмельницький із генеральною старшиною – писарем, обозним, осаулом – виходить до козацького поля...» [2, с. 35]. Тут відбулася історична Переяславська рада.

Дуалістичним назвемо зображення Стамбула в повісті «Царгородська галера». З одного боку, краса: «У той час, про який іде мова, Стамбул являв собою гігантське об'єднання, агломерацію, як нині модно казати (злиття багатьох міст і населених пунктів у єдине міське поселення) й ділився водним простором на три частини: власне Стамбул на чималому мису між Золотим Рогом і Мармуровим морем, Галагу і Перу на північній стороні, де з'єднуються Босфор із Мармуровим морем. Найгустіше населеною частиною з переважною більшістю мешканців-турків була перша – історичний Константинополь. Там, у старій частині міста, склався, як свідчать історики, політичний, релігійний та адміністративний центр імперії. Там розміщувалися урядові установи та відомства, найбільші торгові фірми та ремісничі майстерні... Там була й резиденція султана – палац Топкапи на високому горбі кінцевої частини Стамбульського мису, що нависав над водами Мармурового моря, з чудовими краєвидами на всі частини міста, протоку і море» [13, с. 72]. А з іншого, поєднано непеєднане – смертоносність: «Зрештою, там, у старому Стамбулі, здійснювалася ще з часів Константинополя найгрізніша фортеця, що мала трохи аж романтичний вигляд, – замок Едикуле, себто Семибаштовий... У тій башті було з давніх-давен лобне місце для найвишуканіших тортур і найлютіших страт – «секір башка!» [13, с. 72-73].

У конкретизації координатів подій дієвим засобом стали гідроніми (назви рік, морів, лиманів, островів). Закономірно постав образ Дніпра – головної ріки України, що перетинала Вольності Війська Запорозького Низового – території, якою володіли запорожці: «Уже увійшов у свої береги Дніпро. Уже дійшли чутки, що військо Хмельницького разом із татарами виступило з Січі на Україну» [2, с. 23], «У 1492 році було споруджено Очаківську (Кара-Кермен у татар) фортецю, яка закрила слов'янам вихід із Дніпра» [13, с. 52].

У повісті «Розлилися круті бережечки» на устах у персонажів ріка Жовті Води, на якій під час Визвольної війни з 19 квітня по 6 травня 1648 р. відбулася переможна Жовтоводська битва армії Б. Хмельницького. Наприклад: «Те, що під Жовтими Водами сталося, те мало статися» [2, с. 22].

Багато інформації про Чорне море і його узбережжя, про захоплені турками виходи з нього, про Причорномор'є подає В. Чемерис. Письменник експресивно зафіксував закріплену в добу козащини назву Великий Луг – комплекс плавнів у долині Дніпра, що «став символом лицарської звитяги, символом військової слави, волі й незалежності України» [11, с. 59-60]. Навіть на каторзі в Стамбулі невеличкі перегукувалися: «Ми ж бо козаки матері нашої Січі і батька нашого – Великого Лугу. Пугу, пугу!.. – Всі ми козаки з Лугу! – дружно озивалися невеличкі» [13, с. 64].

Висновки і перспективи розвідок. Дослідження трансформації способів конструювання хронотопу у формуванні сюжетно-композиційних особливостей художніх текстів виявило їхнє змістотвірне навантаження. На основі системного аналізу запропоновано класифікацію форм часу і простору та визначено їх специфіку і взаємозалежність як вираження індивідуального стилю

автора. Виявлено типологічні ознаки у хронотопному відображенні національної ментальності.

Перспективи дослідження визначаються тим, що воно орієнтовано на повнішу сукупність іс-

торичних повістей ХХІ ст., на розширення наукових інтерпретацій різноманітних за змістом і структурою способів конструювання хронотопу, на компаративний аналіз.

Список літератури:

1. Бахтин М. Літературно-критическіе статті / Михайл Бахтин. – М.: Худ. література, 1986. – 541 с.
2. Іванченко Р. Розлилися круті бережечки... Повість / Раїса Іванченко // Вітчизна. – 2004. – № 11-12. – С. 21-39.
3. Кодак М. Поетика як система: Літературно-критичний нарис / Микола Кодак. – К.: Дніпро, 1988. – 159 с.
4. Копистянська Н. Час і простір у мистецтві слова / Н.Х. Копистянська. – Львів: ПАІС, 2012. – 344 с.
5. Літературознавча енциклопедія: у 2 т. / авт.-уклад. Ю. Ковалів. – К.: ВЦ «Академія», 2007. – Т. 1. – 608 с.
6. Літературознавча енциклопедія: у 2 т. / авт.-уклад. Ю. Ковалів. – К.: ВЦ «Академія», 2007. – Т. 2. – 624 с.
7. Лихачев Д.С. Поэтика художественного пространства [электронный ресурс] / Д.С. Лихачев – URL: <http://www.lihachev.ru/pie/site/files/fullttext>.
8. Лотман Ю. Текст у тексті / Юрій Лотман // Слово. Знак. Дискурс: Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. – Львів: Літопис, 1996. – С. 428-442.
9. Сікорська В.Ю. Художній часопростір в історичних романах Павла Загребельного: автореф. дис. канд.-філол. наук (10.01.01) / Вікторія Юріївна Сікорська – Кіровоград, 2007. – 20 с.
10. Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К.: Генеза; – Запоріжжя: Прем'єр, 2002. – 568 с.
11. Чемерис В. Царгородська галера: Повість / Валентин Чемерис // Вітчизна. – 2009. – № 3-4. – С. 46-106.

Верба Т.Ю.

Запорожский национальный университет

ТРАНСФОРМАЦІЯ СПОСОБОВ КОНСТРУІВАННЯ ХРОНОТОПА В ІСТОРИЧЕСКИХ ПОВЕСТЯХ ХХІ ВЕКА

Анотація

В статті на прикладі історических українських повістей ХХІ століття Раїси Іванченко «Розлилися круті бережечки» і В. Чемериса «Царгородська галера» зроблена перша спроба визначити новаторські способи конструювання хронотопа в сюжетно-композиційній структурі творів, моделювання історическої фігури як художескеної особистості. Встановлено різноманітність хронологіческих і топоніміческих різновидностей, зроблена їх класифікація і виявлено типологіческіе ознаки в відображенні національної ментальності.

Ключевые слова: історическа повість, хронотоп, сюжет, композиція, хронологіческіе і топоніміческіе різновидності.

Verba T.Yu.

Zaporizhia National University

TRANSFORMATION OF CONSTRUCTION WAYS OF CHRONOTOPE IN HISTORICAL POEMS OF XXI CENTURY

Summary

In the article on the example of historical Ukrainian stories of XXI century of Raisa Ivanchenko «Spaced steep banks» and V. Chemeris «Tsargorodskaya galerea» was made the first attempt to determine the innovative ways of constructing a chronotope in the plot composition of works and modeling the historical figure as an artistic personality. A variety of chronological toponymic types was established, their classification was made and typological features were revealed in the reflection of national mentality.

Keywords: historical novel, chronotope, subject, composition, chronological toponymic varieties.